
بررسی قرآنی و روایی اخلاق اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب

محمدنبی احمدی^۱ (نویسنده مسئول)

قربان تیموری زاده^۲

چکیده

یکی از عمده‌ترین مشکلات بشر در عصر کنونی بی‌توجهی یا کم‌توجهی به اصول اخلاقی و ارزش‌های انسانی است که هر روز بیشتر از پیش برخی از انسان‌های عصر حاضر را به سمت فساد و تباهی سوق می‌دهد و آرامش روانی فردی، آرامش اجتماعی و رسیدن به کمال مطلوب الهی انسان را مختل می‌کند؛ از همین رو پرداختن به آموزه‌های اخلاق اسلامی از ضرورت‌های جامعه امروزی است. اخلاق اسلامی از آموزه‌های دین اسلام است که فضایل را ایجاد و رذایل را زایل می‌کند. بدون تردید باید قرآن و حدیث را دو منبع هدایتگر و سرشار از مضامین متعالی اخلاقی دانست که طی اعصار مختلف، تشنگان وادی اخلاق و معرفت را سیراب و بالاترین الگوهای والای تعلیمی و تربیتی را جهت تأسی از آن‌ها در اختیار بشر گذارده است تا با آراستگی به فضایل اخلاقی، وصول به مقام خلیفه الهی برای وی میسر

۱. دانشیار گروه عربی، دانشگاه رازی. Mn.ahmadi217@yahoo.com

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشکده علوم قرآنی شهید اشرفی اصفهانی، کرمانشاه
qorban.T61@gmail.com

گردد. اخلاق اسلامی یکی از اصلی‌ترین موضوعات مطرح شده در بیانیه گام دوم انقلاب است که این مهم در تمام سطوح جامعه با تکیه بر تهذیب نفس و تمرین فضائل اخلاقی حاصل می‌شود. مقام معظم رهبری، این مهم را به معنای رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، شجاعت، تواضع، اعتماد به نفس، خلیات نیکو می‌داند که جهت دهنده همه حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی جامعه و نیز نیاز اصلی جامعه است. این مقاله بر آن است تا به روش توصیفی - تحلیلی به بررسی قرآنی و روایی اخلاق اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب پردازد.

کلید واژگان: بررسی قرآنی روایی، اخلاق اسلامی، بیانیه گام دوم انقلاب.

مقدمه

از دیدگاه قرآن، انسان موجودی است که می‌تواند کمالات بسیاری را به دست آورد؛ چرا که انسان، استعداد تعالی جویی دارد. خداوند در نهاد و فطرت انسان، استعداد سیر به سوی خدا را قرار داده است و بنابراین در قرآن می‌فرماید: (يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُظْمِنَةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي) (فجر/ ۲۷ - ۳۰). این آیه بیانگر آن است که انسان، استعداد دستیابی به والاترین مراحل کمال را دارد؛ یعنی می‌تواند به چنان مقامی برسد که موجودی ملکوتی شود؛ موجودی که هم او از خدا خشنود شود و هم خدا او را داخل بهشت و در کنار خاصان قرار دهد (نصری، ۱۳۸۶، ص ۲۱).

قرآن برای ساختن انسان‌هایی والا، با اخلاقی نیک و ارزشمند، می‌کوشد انسان را از نظر اوصاف و طرز تفکر، به گونه‌ای تربیت کند که دیگر در فکر و دل او، محل و موضوعی برای رذایل اخلاقی باقی نماند. به عبارت دیگر، قرآن با پیشگیری و تربیت‌های لازم، اجازه نمی‌دهد رذایل اخلاقی در دل انسان راه یابد تا او درصدد برطرف کردن این رذایل برآید؛ بلکه از اول دل او را با ایمان و عشق به خدا پر می‌کند و نتیجه ایمان به خدا هم جز اعمال و صفات نیک، چیز دیگری نخواهد بود. پس شیوه قرآن، براساس توحید خالص و کامل بنا شده است؛ توحیدی که تنها در اسلام دیده می‌شود و خاص اسلام است. قرآن مجید، روش اول را نمی‌پسندد و برای ساختن انسان‌ها روش خود و روش انبیا را به کار می‌برد (طباطبایی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۵۸). اهتمام فوق‌العاده قرآن کریم به مسائل اخلاقی و تهذیب نفوس یک مسأله اساسی و زیربنایی است و برنامه‌های دیگر از آن نشأت می‌گیرد؛ به تعبیر دیگر، این امر بر تمام احکام و قوانین اسلامی سایه افکنده است.

تکامل اخلاقی در فرد و جامعه، مهم‌ترین هدفی است که ادیان آسمانی بر آن تکیه می‌کنند و سرچشمه همه اصلاحات اجتماعی و وسیله مبارزه با مفسد و پدیده‌های ناهنجار به شمار می‌آورند. در حدیث معروفی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌خوانیم: «انما بعثت لاتمم مکارم الاخلاق»؛ من تنها برای تکمیل فضایل اخلاقی مبعوث شده‌ام (متقی هندی،

۱۴۰۹ ق، ج ۳، ص ۱۶). در حدیث دیگری از امیرمؤمنان علی علیه السلام می‌خوانیم که فرمود: «لو كنا لانرجوا جنبه ولا نخشى ناراً ولا توباً ولا اعتقَاباً لكان ينبغى لنا ان نطالب بمكارم الاخلاق فانها مما تدل على سبيل النجاح»؛ اگر ما امید و ایمانی به بهشت و ترس و وحشتی از دوزخ، و انتظار ثواب و عقابی نمی‌داشتیم، شایسته بود به سراغ فضایل اخلاقی برویم؛ چرا که آن‌ها راهنمای نجات و پیروزی و موفقیت هستند (نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۲، ص ۲۸۳).

اخلاق اسلامی در انقلاب اسلامی ایران به اندازه‌ای مهم جلوه نموده که در بیانیه گام دوم انقلاب نیز مدنظر قرار گرفته است. بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی را می‌توان مانیفست انقلاب اسلامی در آستانه ورود به دهه پنجم انقلاب اسلامی دانست که نقشه راه انقلاب اسلامی به حساب می‌آید و تمسک به آن می‌تواند چراغ راه آینده کشور باشد. سنخ‌شناسی ادبیات بیانیه گام دوم نشان می‌دهد اخلاق اسلامی به مثابه راهبرد کلان برای حرکت انقلاب اسلامی مطرح شده است. با این راهبرد؛ انقلاب از دوران رژیم طاغوت مسافت چهل ساله‌ایی را طی کرده است و در آغاز گام دوم هم مقام معظم رهبری آن را به مثابه موتور محرکه انقلاب و چرخ دنده حرکت از وضع موجود به سمت آرمان‌ها و برای ایجاد پیوند وثیق میان واقعیت‌ها و آرمان‌ها معرفی می‌کند.

مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم می‌گوید: «اخلاق ریشه در فطرت دارد و «آزادی» امر فطری است و بالتبع اخلاق از مجاری امور فطری یعنی عقل، وحی و رسالت سرچشمه می‌گیرد و سازوکار ایجاد، ترویج و گسترش آن نیازمند نگاه راهبردی در گام دوم انقلاب اسلامی است». (بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>) با توجه به مطالب ذکر شده، این مقاله به بررسی مبانی قرآنی و روایی اخلاق اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب می‌پردازد.

در باب «اخلاق اسلامی» کتب، پایان نامه و مقالات زیادی نگاشته شده است که ذیلاً به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود: «اخلاق اسلامی از منظر قرآن و حدیث» از هادی شمیل پور؛ «قرآن و نظام اخلاقی آن» از حسین سراج زاده اصفهانی؛ «رابطه دین و اخلاق در قرآن» از عبدالحسین خسروپناه؛ «واکاوی مفهوم اخلاق در قرآن و روایات» از محمدحسن آهنگر و رضا سقای ملاشاهی و نیز جهان شمولی آموزه‌های قرآنی و روایی در حوزه اخلاق» از محمد احمدی؛ اما برابر با تحقیقات نویسندگان این مقاله تا کنون مقاله‌ای با عنوان «مبانی قرآنی و روایی اخلاق اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب» نگاشته نشده است.

۲. مفاهیم

۱۰.۲ اخلاق

واژه اخلاق یکی از مهمترین کلیدواژه‌ها در این مقاله است که شفاف‌سازی مفهوم لغوی و اصطلاحی آن در تبیین مسأله تأثیر اساسی دارد. بر همین اساس این واژه به صورت کامل، و از همه جهات مورد کنکاش و بررسی قرار گرفته است.

۱۰.۲-۱ تعریف لغوی اخلاق

اخلاق از ریشه (خ - ل - ق) گرفته شده، که به معنای خوی، طبیعت باطنی، سرشت درونی، طبع و مروت (حمیری، ۱۴۲۰ق، ص ۱۸۸۲)؛ اعم از سرشت پسندیده یا ناپسند می‌باشد. «خُلُق» با «خَلَق» از نظر ماده یکی است؛ اما «خُلُق» در معنای مشهور به قوا و سجایایی گفته می‌شود که با بصیرت درک می‌شود؛ در حالیکه «خَلَق» به هیئت و صورت‌هایی که با چشم دیده می‌شود، اختصاص دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶، ص ۲۹۷) برخی خلق را به معنای دین که همان اسلام است، دانسته‌اند (این اثیر، ۱۳۶۷، ص ۷۱). ممکن است این معنا برگرفته از روایاتی باشد که ذیل آیه (وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ) (قلم، آیه ۴) آمده است (قمی، ۱۳۸۸، ص ۳۸۲).

همچنین خُلُق به صورت باطنی انسان گویند، یعنی صفتی که در نفس انسان رسوخ داشته و باعث صدور افعالی متناسب با آن، بدون نیاز به تفکر و تأمل می‌شود، و در واقع

خُلُق، همان ملکه است، برخلاف حال که سریع الزوال می باشد (هولمز، ۱۳۸۲، ص ۳۹) اما با تمرین و ممارست می تواند ملکه انسان گردد (قانعی خوزانی، ۱۳۸۳، ص ۲۱) و خُلُق به صورت ظاهری او اطلاق می شود و هر یک دارای صفات زیبا و زشت هستند و ثواب و عقاب به هر دو صفت تعلق می گیرد (ابن منظور، ۱۴۱۴، ص ۸۶).

۱.۲-۲ معنای اصطلاحی اخلاق

اخلاق به سلسله صفات و ملکات فاضله و رذیله‌ای گفته می شود (مصباح یزدی، ۱۳۷۲، ص ۴؛ محمدگیلانی، ۱۳۷۸، ص ۲۷-۲۸). که در نفس و روح انسان، ریشه گرفته و راسخ و ثابت شده و انسان براساس این صفات، اعمالی را با اراده و اختیار خود انجام می دهد که بر همین اساس علماء و فیلسوفان، تعاریف مختلفی را برای آن، بیان کرده اند (همان، ۲۴؛ ۲۸). اخلاق عبارت است از ملکات و صفات پایدار در نفس، که باعث صدور افعالی متناسب با آن‌ها، بدون نیاز به تفکر و تأمل می گردد؛ که این تعریف، از معروف ترین تعاریف اخلاق در میان عالمان و فیلسوفان می باشد (بستانی، ۱۹۸۷، ص ۲۵۱). ابن مسکویه رازی در تعریف اخلاق معتقد است: «اخلاق صفات نفسانی راسخ و پایداری که موجب میشوند افعالی متناسب با آن صفات به سهولت و بدون نیاز به تأمل و تروی از آدمی صادر شود» (ابن مسکویه، ۱۳۷۵، ص ۳). جرجانی در التعریفات می گوید: «اخلاق عبارت از علم به آفات و امراض قلب و کیفیت صحت و اعتدال آن است» (جرجانی، ۱۴۰۳، ص ۱۰۱). علامه طباطبایی در نهاية الحکمه در مقام تعریف اخلاق می نویسد: «اخلاق عبارت از ملکه نفسانی است که افعال به آسانی و بدون تأمل و درنگ از آن صادر می شود» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ص ۳۱). آیت الله جوادی آملی نیز چنین می گوید: «اخلاق عبارت است از ملکات و هیئت‌های نفسانی است که اگر نفس به آن متصف شود به سهولت کاری را انجام می دهد» (جوادی آملی، ۱۳۸۴، ص ۷۲). مصباح یزدی در کتاب فلسفه اخلاق در خصوص تعریف اخلاق می نویسد: «اخلاق به هرگونه صفت نفسانی، که بدون تفکر، موجب پیدایش کارهای خوب یا بد می شود، اطلاق می گردد» (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ص ۱۵). شهید مطهری به این

باور است که: «اخلاق عبارت از ایجاد عادت و طبیعت ثانوی و ملکاتی که با اختیار و تلاش پیگیر در روح بشر، به وجود می‌آید، می‌باشد (مطهری، ۱۳۷۶، ص ۱۷) وی تعریفی از اخلاق را می‌پذیرد که هم به چگونگی رفتار کردن توجه کرده باشد و هم به چگونگی بودن؛ چگونگی رفتار مربوط می‌شود به اعمال انسان که شامل گفتار هم می‌شود و چگونگی بودن مرتبط با صفات و ملکات نفسانی است» (مطهری، ۱۳۷۵، ص ۲۲).

۱.۲- ۳ فضایل اخلاقی

فضایل جمع فضیلت، و فضیلت، مصدری از ریشه‌ی فضل است که هم معنا با آن است (بستانی، ۱۹۸۷، ص ۶۹۴) و فضیلت به درجه‌ی بالای در فضل اطلاق می‌شود و «فاضله» اسم آن است (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۶۱). فضایل اخلاقی در اصطلاح، به مجموع ملکات و صفات راسخ نفسانی اطلاق می‌شود، که با حصول معرفت، منشاء صدور افعال متناسب با آن می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۹۱-۹۲)، چنانچه اگر مبدأ صدور افعال پسندیده‌ای که در حد وسط و مقبول عقل و شرع باشد، به آن اخلاق فضیلت گویند (حقانی زنجانی، ۱۳۷۷، ص ۳۹۹)؛ که نقطه مقابل آن اخلاق وظیفه نام دارد، که در طول تاریخ، عالمان و فیلسوفان، مانند افلاطون و ارسطو، نیز بر حسب فضایل و فضیلت مندی، نه آن چه درست یا الزامی است، سخن گفته‌اند (فرانکنا، بی‌تا، ص ۱۳۹-۱۴۴).

فضایل اخلاقی به کارهای نیک و پسندیده‌ای گفته می‌شود که خداوند آن کارها را تأیید و تصدیق کرده و دارای اثرات فراوانی می‌باشد، که در دنیا به صورت برکات مادی و معنوی آمده است. چنان که قرآن کریم می‌فرماید: (وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ) (اعراف، آیه ۹۶) «و اگر مردم شهرها ایمان آورده و به تقوا گراییده بودند، قطعاً برکاتی از آسمان و زمین برایشان می‌گشودیم ولی تکذیب کردند، پس به کیفر (دستاوردها) گریبان (آنان) را گرفتیم».

ذات انسان مرکب از قوای شهویه، غضبیه و فکریه (که با ترکیب همگون و منسجم آنها، افعال انسانی می‌تواند او را به کمال و سعادت واقعی رهنمون شود؛ پس انسان باید

اعتدال این قوا را حفظ کند و از افراط و تفریط آن‌ها جلوگیری کند؛ حد اعتدال قوای شهویه، غضبیه و فکریه به ترتیب، عفت، شجاعت و حکمت است و از مجموع این ملکات معتدل در نفس، ملکه‌ی چهارمی به وجود می‌آید که عدالت نامیده می‌شود. و انحراف از حدود اعتدال قوای نفس و تمایل به جوانب افراط و تفریط، رذایل اخلاقی را موجب می‌شوند که در مقابل فضایل گفته شده قرار دارند (قربانی، ۱۳۸۷، ص ۱۰).

۱.۲-۴ رذایل اخلاقی

رذایل از ریشه رذل و جمع رذیله (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص ۲۹۷)، ضد فضیلت که به معنای پستی و فرومایگی در هر چیزی می‌باشد (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۴۲۹). و در مفردات راغب به چیزی که به خاطر ناروایی و زشتی اش مورد رغبت نیست، رذل گفته می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶، ص ۳۵۱). همچنان با توجه به آیات متعدد قرآن کریم که می‌فرماید: (وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِدُّ إِلَىٰ أُولَٰئِكَ الْأَعْمُرُ لَٰكِنِّي لَا يَعْزِمُ عَلَىٰ عَبْدٍ لَّيْسَ بِشَيْءٍ) (نحل / ۷۰)؛ «و بعضی از شما تا خوارترین (دوره (سال‌های زندگی) فرتوتی) بازگردانده می‌شود به طوری که بعد از آن هم (دانستن) دیگر چیزی نمی‌دانند».

رذایل اخلاقی در اصطلاح، به ملکات و صفات راسخ نفسانی انسان، که باعث صدور افعال ناپسند شوند، گفته می‌شود (محمّدی گیلانی، ۱۳۷۸، ص ۲۴)، و بیماری‌های روحی و اخلاقی هستند، که هم ضد ارزشند، و هم منشاء همه رذایل تشریحی، شرک و کفر است (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ص ۲۲۳)؛ و در رأس همه‌ی آن جور قرار دارد (خمینی، ۱۳۷۸، ص ۱۵۰) و عواملی مانند دوری از خداوند، ارتکاب معاصی و ستم به نفس، رذایل اخلاقی هستند که انسان را از درون نابود می‌سازد، به همین دلیل در قرآن کریم تمام نکوهش‌ها، به حاکمیت یافتن طبیعت‌گرایی در انسان برمی‌گردد (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ص ۲۱۳-۲۱۵).

۲.۲ بیابته گام دوم انقلاب

انقلاب کبیر اسلامی ایران در حالی چهلمین سالگرد پیروزی خود را پشت سر گذاشت و قدم به دهه پنجم حیات خود نهاد که اگرچه دشمنان مستکبرش گمان‌های باطلی در سر

داشتند؛ اما دوستانش در سراسر جهان، امیدوارانه آن را در گذر از چالش‌ها و به دست آوردن پیشرفت‌های خیره‌کننده، همواره سربلند دیه اند. در چنین نقطه عطفی، رهبر حکیم انقلاب اسلامی با صدور «بیانیه گام دوم انقلاب» و برای ادامه این راه روشن، به تبیین دستاوردهای شگرف چهار دهه‌ی گذشته پرداخته و توصیه‌هایی اساسی به منظور «جهاد بزرگ برای ساختن ایران اسلامی بزرگ» ارائه فرموده‌اند.

بیانیه گام دوم انقلاب تجدید مطالعی است خطاب به ملت ایران و به ویژه جوانان که به مثابه منشوری برای «دومین مرحله‌ی خودسازی، جامعه‌پذیری و تمدن‌سازی» خواهد بود و «فصل جدید زندگی جمهوری اسلامی» را رقم خواهد زد.

این گام دوم، انقلاب را «به آرمان بزرگش که ایجاد تمدن نوین اسلامی و آمادگی برای طلوع خورشید ولایت عظمی (ارواح‌نافداه) هست» نزدیک خواهد کرد. مقام معظم رهبری در این بیانیه، ملت ایران، «به ویژه جوانان» را مورد خطاب قرار می‌دهد و به توضیح و روشن کردن مسئله برداشتن «گام دوم» به سوی «آرمان‌های انقلاب ۱۳۵۷» در چند سرتیتر می‌پردازد:

ورود انقلاب اسلامی به دومین مرحله‌ی خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی

پیروزی انقلاب اسلامی؛ آغازگر عصر جدید عالم

شعارهای جهانی، فطری، درخشان و همیشه زنده‌ی انقلاب اسلامی

دفاع ابدی از نظریه‌ی نظام انقلابی

جمهوری اسلامی و فاصله‌ی میان بایدها و واقعیت‌ها

انقلاب اسلامی؛ مایه‌ی سربلندی ایران و ایرانی

برای برداشتن گام‌های استوار در آینده، باید گذشته را درست شناخت

آغاز انقلاب و نظام اسلامی از نقطه‌ی صفر

تقابل دوگانه‌ی جدید (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۷).

در این بیانیه برکات بزرگ انقلاب اسلامی شرح داده شده است که عبارتند از:

ثبات و امنیت و حفظ تمامیت ارضی ایران
موتور پیشران کشور در عرصه علم و فناوری و ایجاد زیرساخت‌های حیاتی و
اقتصادی و عمرانی
به اوج رسانیدن مشارکت مردمی و مسابقه خدمت‌رسانی
ارتقاء شگفت‌آور بینش سیاسی آحاد مردم
سنگین کردن کفه عدالت در تقسیم امکانات عمومی کشور
افزایش چشمگیر معنویت و اخلاق در فضای عمومی جامعه
ایستادگی روزافزون در برابر قلدران و زورگویان و مستکبران جهان. (ر. ک: بیانیه گام
دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲،

(<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>)

۳. تبیین مبانی روایی و قرآنی اخلاق در بیاتیه

مقام معظم رهبری با توجه به دو عنصر درون، بیرون و ویژگی‌های اخلاق درون شخصی و بین شخصی، معنویت و اخلاق را در کنار یکدیگر و به عنوان مکمل هم مطرح می‌کنند. ایشان در تفسیرشان از معنویت و اخلاق آورده‌اند: «معنویت و اخلاق: معنویت به معنی برجسته کردن ارزش‌های معنوی از قبیل: اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود و در جامعه است و اخلاق به معنی رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، راستگویی، شجاعت، تواضع، اعتماد به نفس و دیگر خلقیات نیکوست» (ر. ک: بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>).

آن‌چنان که مشهود است ویژگی‌های دیگر مثل خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، تواضع و... در گرو بهره‌مندی از ویژگی‌هایی چون اخلاص، توکل و ایمان است. البته تفکیک ابعاد درونی و بیرونی و نمودهای اخلاق فردی و اجتماعی به هم پیوسته است همان‌طور که در مجموعه صفات فردی برخی ویژگی‌های اجتماعی و در مجموعه صفات اجتماعی برخی اوصاف فردی در بیانیه طرح شده است؛ ولی این جا سخن از اولویت اخلاق

درون فردی و اوصاف درونی نسبت به ظهور اخلاقیات در پیوند با دیگران است؛ گو این که تا معنویت به تعبیر و تفسیری که مقام معظم رهبری در بیانیه مطرح کرده‌اند شکل نگیرد نمی‌توان تجلی آن را در اوصاف دیگر گرایانه به شکل ناب و خالص در یافت کرد (رسولی و احمدی، ۱۳۹۹، ص ۱۱۹).

به طور کلی می‌توان گفت؛ در این بیانیه به عنصر اخلاق اسلامی توجه ویژه‌ای شده است، همچنانکه در آیات و روایات نیز اخلاق اسلامی جایگاه به خصوصی دارد. که عبارت است از:

۱.۳. اخلاق هدف بعثت انبیاء

مقام معظم رهبری تخلق به اخلاق الهی را هدف اصلی و کارهای دیگر را مقدمه برای آن می‌دانند و چنین می‌فرمایند: «فایده اساسی و هدف اصلی این است که انسانها متخلق به اخلاق الله بشوند. تخلق به اخلاق الله مقدمه برای کار دیگر نیست، کارهای دیگر، مقدمه برای تخلق به اخلاق الله است. عدل مقدمه تخلق به اخلاق الله و نورانی شدن انسانهاست. حکومت اسلامی و حاکمیت پیامبران، برای همین است؛ «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (تعلیم و تربیت از دیدگاه مقام معظم رهبری، ۱۳۸۰).

یکی از اهداف اصلی بعثت پیامبر اسلام ﷺ تزکیه نفوس و تربیت انسان‌ها و پرورش اخلاق حسنه بوده است؛ که در چهارآیه از قرآن کریم به این حقیقت اشاره شده است (بقره / ۱۲۹ و ۱۵۱؛ آل عمران / ۱۶۴). چنان که می‌فرماید: (هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ) (جمعه / ۲)؛ «اوست آن کس که در میان بی‌سوادان فرستاده‌ای از خودشان برانگیخت تا آیات او را بر آنان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت بدیشان بیاموزد و (آنان) قطعاً پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند».

(لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ) (آل عمران / ۱۶۴)؛ «خدا بر

اهل ایمان منت گذاشت که رسولی از خودشان در میان آنان برانگیخت که بر آنها آیات خدا را تلاوت کند و نفوسشان را از هر نقص و آرایش پاک گرداند و به آنها احکام شریعت و حقایق حکمت بیاموزد هر چند قبلاً گمراهی آنان آشکار بود».

در آیه ۱۶۴ سوره بقره بعثت پیامبری که مرتباً اخلاقی و معلّم کتاب و حکمت است به عنوان متّی بزرگ و نعمتی عظیم از جانب خداوند شمرده است؛ این نیز دلیل دیگری بر جایگاه اخلاق در قرآن است و این نکته همچنان در پنجمین آیه جلب توجه می‌کند که قرآن کریم پس از ذکر طولانی‌ترین سوگندها که مجموعه‌ای از یازده سوگند مهم به خالق، مخلوق، زمین، آسمان، ماه، خورشید و نفوس انسانی است، برای نشان دادن این مهم می‌فرماید: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا) (شمس / ۹-۱۰)؛ «آن کسی که نفس خویش را تزکیه کند رستگار شده، و آن کس که آن را آلوده سازد مأیوس گشته است». این تأکیدهای پی در پی و بی‌ظنیر دلیل روشنی است بر اهمیتی که قرآن مجید برای پرورش اخلاق و تزکیه نفوس قائل است، و گویی همه ارزش‌ها را در این ارزش بزرگ خلاصه کرده، فلاح و رستگاری و نجات را در آن می‌شمرد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۱).

روایاتی از پیامبر اسلام ﷺ در تأیید این مطلب است که در سخن رهبری نیز بدان اشاره گردید؛ که می‌فرمایند: «أَنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»؛ «من تنها برای تکمیل فضائل اخلاقی مبعوث شده‌ام». (الهندی، ۱۴۱۳، حدیث ۵۲۱۷، ص ۱۶). در جای دیگری همین روایت با این عبارت «أَنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ حُسْنَ الْأَخْلَاقِ» آمده است (همان، ص ۱۶، حدیث ۵۲۱۸). البته این حدیث در بحارالانوار به این ترتیب آمده است: «بُعِثْتُ بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ وَمَحَاسِنِهَا» تعبیر به «انما» که برای حصر است (مجلسی، جلد ۶۶، ۱۳۷۴، ص ۴۰۵)؛ نشان می‌دهد، تمام اهداف بعثت پیامبر ﷺ در همین امر یعنی تکامل اخلاقی انسان‌ها خلاصه می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۳).

۲.۳. تخلق انسانها به اخلاق حسنه

برای رسیدن به جامعه مطلوب و آرمانی لازم است موانع و آسیب‌ها را شناخت و برای

رفع آنها راهکارهایی ارائه نمود. بشر امروزه بحران‌هایی را در جامعه نظاره‌گر است و گاه در تحلیل اشتباه خود عوامل آن را در مسائلی جستجو می‌کند، غافل از اینکه ریشه نابسامانی‌ها را باید جای دیگری جست و برای آن چاره‌جویی کرد.

رهبر فرزانه انقلاب علت اصلی مشکلات را غفلت از امور معنوی و ارزش‌های اخلاقی می‌داند و می‌فرماید: «امروز علت اصلی بسیاری از مشکلات بشری در نظام‌های مختلف، ناشی از غفلت از معنویت و گرایش به سوی مادیگری و مادی‌پرستی است. بحران اخلاقی معاصر نابودی بشریت را به همراه خواهد داشت و باید اندیشمندان جهان و دلسوزان بشریت برای احیای ارزش‌های اخلاقی قیام جدی نمایند».

از جمله مهم‌ترین مباحث مطرح شده در قرآن کریم؛ اخلاق و دستورالعمل‌های اخلاقی است که وظیفه‌ی تهذیب نفس و ساختن انسان را بر عهده دارد و در جهت ارتقا و پاکیزه‌سازی زندگی فردی و اجتماعی تلاش می‌کند؛ به نحوی که آیات فراوانی از قرآن کریم، احادیث نقل شده از پیامبر ﷺ و روایات ائمه علیهم‌السلام نسبت به

قرآن کریم در سوره لقمان می‌فرماید: **(وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ انِ اشْكُرْ لِلَّهِ)** (لقمان، آیه ۲۱)؛ «و به راستی لقمان را حکمت دادیم که خدا را سپاس بگزار». برخی در بیان مفهوم این آیه می‌نویسند: خداوند متعال در این آیه از معلم بزرگ اخلاق یعنی لقمان سخن می‌گوید و از علم اخلاق به «حکمت» تعبیر می‌کند و می‌فرماید: «ما موهبت بزرگ حکمت را به لقمان دادیم، سپس به او دستور دادیم که شکر خدا را در برابر این نعمت بزرگ به جا آورد، و با توجه به این که ویژگی «لقمان حکیم» آن چنان که از آیات سوره لقمان استفاده می‌شود؛ تربیت نفوس و پرورش اخلاق بوده است به خوبی روشن می‌شود که منظور از «حکمت» در این جا همان «حکمت عملی» و آموزش‌های است که منتهی به آن می‌شود که می‌توان از آن به عنوان تعلیم برای تربیت نام برد. باید توجه داشت که حکمت، در اصل به معنی «لجام» اسب و مانند آن است؛ سپس به هر «امر بازدارنده» اطلاق شده است، و از آنجا که علوم و دانش‌ها و همچنین فضائل اخلاق انسان را از بدی‌ها و کژی‌ها باز می‌دارد، این واژه بر آن اطلاق شده

است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ص ۲۲).

بنابراین اهتمام والای قرآن کریم به مسائل اخلاقی و تهذیب نفوس به عنوان یک مسأله اساسی و زیربنایی است که برنامه‌های دیگر از آن نشأت گرفته؛ و به تعبیر دیگر، بر تمام احکام و قوانین اسلامی سایه افکننده است. این مسأله در روایات نیز مدنظر قرار گرفته است. در روایتی از رسول خدا ﷺ آمده است که فرمودند: «جَعَلَ اللهُ سُبْحَانَهُ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ صَلَهِ بَيْنَهُ وَبَيْنَ عِبَادِهِ فَحَسْبُ أَحَدِكُمْ أَنْ يَتَمَسَّكَ بِخُلُقٍ مُتَّصِلٍ بِاللَّهِ»؛ «خداوند سبحان فضائل اخلاقی را وسیله ارتباط میان خودش و بندگانش قرار داده، همین بس که هر یک از شما دست به اخلاقی بزند که او را به خدا متصل سازد» (ورام بن ابی فراس، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۳۲۱). به تعبیر دیگر، خداوند بزرگترین معلم اخلاق و مربی نفوس انسانی و منبع تمام فضائل است، و قرب و نزدیکی به خدا جز از طریق تخلق به اخلاق الهی امکان پذیر نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۴). حضرت علی علیه السلام هم در روایتی درباره فضایل اخلاقی می‌فرمایند: «لَوْ كُنَّا لَا نَزْجُو جَنَّةَ وَلَا نَخْشَى نَارًا وَلَا ثَوَابًا وَلَا عِقَابًا لَكَانَ يُبْنَى لَنَا أَنْ نَطَالِبَ بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ فَانْهَاهَا مِمَّا تَدُلُّ عَلَى سَبِيلِ النَّجَاحِ»؛ «اگر ما امید و ایمانی به بهشت و ترس و وحشتی از دوزخ، و انتظار ثواب و عقابی نمی‌داشتیم، شایسته بود به سراغ فضائل اخلاقی برویم، چرا که آن‌ها راهنمای نجات و پیروزی و موفقیت هستند» (نوری، ۱۴۰۸ ه ق، ج ۲، ص ۲۸۳).

تکامل اخلاقی در فرد و جامعه، مهمترین هدفی است که ادیان آسمانی بر آن تکیه می‌کنند، و ریشه همه اصلاحات اجتماعی و وسیله مبارزه با مفاسد و پدیده‌های ناهنجار می‌شمرند. مقام معظم رهبری ضمن تاکید به ضرورت حفظ اخلاق می‌فرمایند: «باید خودمان را اصلاح کنیم، اخلاق خودمان را درست کنیم، خودمان را از لحاظ باطن، به خدا نزدیک کنیم، به عنوان یک فرد، مجاهدت شخصی بکنیم، آیات خدا را به دل خودمان بخوانیم و دل را به خدا نزدیک کنیم. این، وظیفه‌ی ماست. این، کمک خواهد کرد تا ما بتوانیم وظیفه‌ای را که در جنب مردم و در جنب جامعه داریم، به بهترین وجهی انجام بدهیم؛ و آحاد مردم هم منهای وظایف اجتماعی که برعهده همه هست و هیچ کس از

وظیفه‌ی اجتماعی، خالی نیست، وظیفه فردی، وظیفه شخصی و اخلاقی را برای خودشان وظیفه‌ی مهمی بدانند.

بنده احساس می‌کنم که ما احتیاج داریم که در زمینه اخلاق و تزکیه و تهذیب، بر روی نفوس خودمان و نفوس دیگران کار کنیم. نوسازی معنوی نظام اسلامی و ملت مسلمان ایران، این مجاهدت بزرگ را لازم دارد و این هم یکی از پیامهای مهم بعثت است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۷۶/۹/۷).

(<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2861>)

این نکته را نیز باید پذیرفت که زمانی انسان شایسته نام انسان است که دارای اخلاق انسانی باشد و در غیر این صورت حیوان خطرناکی است که با استفاده از هوش سرشار انسانی همه چیز را ویران کرده و به آتش می‌کشد؛ و برای رسیدن به منافع نامشروع مادی جنگ به پا می‌کند، و برای فروش جنگ افزارهای ویرانگر تخم تفرقه و نفاق می‌پاشد، و بی‌گناهان را به خاک و خون می‌کشانند. از این رو ممکن است به ظاهر متمدن باشد ولی در عین حال حیوان خوش علفی است، که نه حلال را می‌شناسد و نه حرام را. نه فرقی میان ظلم و عدالت قائل است و نه تفاوتی در میان ظالم و مظلوم (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ص ۱۸). به همین علت است که مقام معظم رهبری می‌فرمایند: «باید انسان بشویم، باید اخلاق انسانی را در خودمان تقویت و تکمیل کنیم؛ این، آن قدم بعدی و خیلی مهم است. اگر در جامعه‌ی بی‌که متعلق به اسلام است، در نظامی که ارکان آن، ارکان اسلامی است، ما از اخلاق الهی دور بمانیم و دنبال هوس‌ها، خودخواهی‌ها و خودپرستی‌ها برویم و هر کس تلاش کند برای این که بیشتر به دست بیاورد، بهتر بخورد و بهتر زندگی کند، از دست این و آن بکاپد و اگر لازم شد، بیش از حق خود استفاده و تصرف کند؛ نه گذشته‌ی باشد و نه ایثاری! این چه حکومتی خواهد بود؟! چه اسلامی و چه جامعه اسلامی خواهد بود؟! عزیزان من، بدانید که دنیا امروز؛ به این احتیاج دارد. متأسفانه دنیای مادی، از این خصوصیت به کلی محروم است»

(بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۵/۹/۱۹).

(<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2820>)

۳.۳. توجه به فضیلت‌های اخلاقی مردم انقلابی

یکی از سیاست‌ها و راهبردهای مقام معظم رهبری عنایت به داشته‌های نظام اسلامی است. این داشته‌ها و سرمایه‌ها در همه عرصه‌ها همواره مورد اهتمام ایشان است؛ چرا که ایجاد روحیه خودباوری و اعتماد به نفس ملی و دینی در گرو چنین توجهی است. این مسئله در مباحث اخلاقی نیز مورد اهتمام ایشان است. ایشان با شغفی خاص در بیانیه گام دوم از این داشته‌های اخلاقی یاد می‌کنند:

«اما انقلاب پُر شکوه ملت ایران که بزرگ‌ترین و مردمی‌ترین انقلاب عصر جدید است، تنها انقلابی است که یک چله پُرافتخار را بدون خیانت به آرمان‌هایش پشت سر نهاده و در برابر همه وسوسه‌هایی که غیر قابل مقاومت به نظر می‌رسیدند، از کرامت خود و اصالت شعارهایش صیانت کرده و اینک وارد دومین مرحله خودسازی و جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی شده است.»

(بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲)

(<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>)

در فراز بالا ایشان به عنصر کرامت، خودسازی، عدم خیانت به آرمان‌های نظام و مقاومت در برابر وسوسه‌ها که عناصری اخلاقی هستند اشاره و درود خویش را از اعماق دل نثار «این ملت؛ بر نسلی که آغاز کرد و ادامه داد» می‌نمایند.

عناصر فوق در آیات و روایات هم جایگاه ویژه‌ای دارند؛ در قرآن کریم در آیات ۱۴ سوره اعلی و آیات ۹ و ۱۰ سوره شمس، خودسازی مطرح شده است و رستگاری را در ازای تزکیه نفس مطرح می‌کند. این تزکیه به آسانی به دست نمی‌آید بلکه، فقط در پرتو فضل خدا و توفیق و رحمت الهی حاصل می‌گردد خداوند در این آیه می‌فرماید: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ

عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (نور/ ۲۱)
 «ای کسانی که ایمان دارید دنبال گام‌های شیطان مباشید و هر کس پا جای شیطان بگذارد
 او پیروانش را به فحشا و منکر فرمان می‌دهد. و اگر فضل و رحمت خداوند هر که را بخواهد
 تزکیه می‌کند و او شنوای داناست».

امام علی علیه السلام نیز چنین می‌فرماید: «وَإِنَّ عَمَلَكَ لَيْسَ لَكَ بِطُعْمَةٍ وَلَكِنَّهُ فِي عُنُقِكَ أَمَانَةٌ
 وَأَنْتَ مُسْتَرْعَى لِمَنْ فَوْقَكَ لَيْسَ لَكَ أَنْ تَفْتَتَ فِي رَعِيَةٍ وَلَا تُخَاطِرَ إِلَّا بِوَثِيقَةٍ وَفِي يَدِكَ مَالٌ مِنْ
 مَالِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَأَنْتَ مِنْ خُزَّانِهِ حَتَّى تُسَلِّمَهُ إِلَى وَ لَعَلِّي أَلَّا أَكُونَ شَرًّا وُلَاتِكَ لَكَ وَ السَّلَامُ»
 (نهج البلاغه، نامه ۵، ۲۷۴) «کاری که به عهده توست نانخورش تونیست بلکه برگردنت
 امانتی است. آن که تورا بدان کارگمارده، نگهبانی امانت رابه عهده ات گذارده. تو را نرسد که
 آن چه خواهی به رعیت فرمایی، و بی‌دستوری به کاری دشواری. در دست تومالی
 از مال‌های خداست، و توانا خزانه داری تا آن رابه من بسپاری امید است من از بدترین والیان
 برای تو نباشم، و السلام».

و نیز در نامه‌ای دیگر چنین می‌فرماید: «وَإِنَّ اعْظَمَ الْخِيَانَةِ خِيَانَةَ الْأُمَّةِ وَ افْطَعَ الْغِيْشَ
 غِيْشَ الْأُمَّةِ» (نهج البلاغه، نامه ۲۶، ۲۸۸) «بزرگترین خیانت، خیانت به مسلمانان است
 و زشت‌ترین دغلكاری ناراستی کردن با امام ایشان».

مقام معظم رهبری نیز واقف به این عناصر، سرمایه‌ها اخلاقی مردم ایران را شامل:
 همان همت؛ اکمال و اتمام تلاش (انقلاب)؛ صیانت و نگهبانی؛ عدم خیانت؛ مقاومت در
 برابر وسواس؛ حفظ کرامت و اصالت؛ خودسازی؛ امور اخلاقی فطری مثل «آزادی، اخلاق،
 معنویت، عدالت، استقلال، عزت، عقلانیت، برادری»؛ روحیه اصلاح‌گری و پذیرش خطا؛
 عدم انفعال و تردید؛ نقد‌پذیری؛ عدم فاصله از ارزش‌ها؛ عدم تحجر؛ پای‌بندی به اصول؛
 مرزبندی با رقیبان و دشمنان؛ قدرتمند در عین مهربانی؛ باگذشت در عین مظلومیت؛ عدم
 افراطی‌گری؛ برخورداری از منطق اخلاقی در دفاع و جنگ؛ شجاعت و صراحت در برابر
 زورگویان؛ دفاع از مظلومان و مستضعفان؛ جوان‌مردی و مروت انقلابی؛ اقتدار؛ عبرت‌گیری؛

ایمان قدرتمند؛ تاب‌آوری «در برابر خصومت و شقاوت و توطئه و خباثت»؛ استواری و استقامت؛ مدیریت جهادی؛ عزت و اعتماد به نفس ملی بر اساس شعار «ما می‌توانیم» بیان می‌دارد (فلاح، ۱۳۹۹، ص ۲۴).

۴.۳ - اخلاق سیاسی و حکومتی

بیانه گام دوم اخلاق سیاسی و حکومتی را نیز مورد توجه قرار داده است. بر این اساس ایشان هم‌گوش‌زدهای اخلاقی برای مردم و به ویژه جوانان طرح می‌کنند و هم‌مفاهیم مهمی مثل: خوش‌بینی به آینده، امیدواری به جا، دوری از نومییدی بی‌جا، خود‌قدردانی، عزت ملی را به عنوان فضایل اخلاق سیاسی مردم مطرح می‌کنند. ایشان توجه بیشتری به اخلاق حاکمان و مسئولین دولتی داشته و بر این اساس به تشریح نکاتی در این باب می‌پردازند. ایشان به مهم‌ترین آسیب‌های جدی تهدیدکننده حکوت اسلامی اشاره می‌فرمایند و معتقدند: «فساد اقتصادی و اخلاقی و سیاسی، توده‌چرکین‌کشورها و نظام‌ها و اگر در بدنه حکومت‌ها عارض شود، زلزله ویرانگر و ضربه‌زننده به مشروعیت آن‌هاست»

(بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲)

(<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>).

ایشان «وسوسه مال و مقام و ریاست» را به عنوان زمینه لغزش حکومت زمان حضرت امیر علیه السلام بیان می‌کند و زمینه‌ساز لغزش مسئولان نظام می‌داند (فلاح، ۱۳۹۹، ص ۲۸). در آیات و روایات نیز می‌خوانیم که اصل این است که اصالت با اخلاق و ارزشهای اخلاقی بوده و ارزش‌های سیاسی نیز تابع و زیر مجموعه اخلاق هستند. در روایتی چنین می‌خوانیم که خداوند، ابتدا پیامبرش را تأدیب و تربیت کرد و پس از آن که تربیت او را به پایان رساند، بدو فرمود: **(إِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ)** (قلم / ۴). و پس از این بود که مسئولیت دین خود و حکومت بر مردم و سیاست امور آنان را بر عهده او گذاشت. یا در جای دیگر نیز خداوند پیامبر را ستوده و می‌فرماید: **(فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَأُنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ)** (آل عمران / ۱۵۹)؛ «پس به [برکت] رحمت الهی، با آنان نرم‌خو[و پرمهر]

شدی، واگرتند خووسخت دل بودی قطعاً از پیرامون تو پراکنده می شدند.»
به هر حال، رفتارهای سیاسی نیز مانند سایر رفتارهای اختیاری انسان، به عنوان موضوع احکام اخلاقی، مورد ارزش گذاری قرار می گیرند.
بر اساس این دیدگاه، معیارهای اخلاقی در همه جا و برای همه افراد اعم از زمامداران و شهروندان عادی یکسان است. هر چیزی که برای افراد عادی فضیلت به حساب می آید برای دولت مردان نیز فضیلت است و هر چیزی که برای دولت مردان زشت و نکوهیده است برای افراد عادی و در زندگی عادی نیز زشت و ناپسندیده است (شریفی، ۱۳۸۴، ص ۲۰۳).

در فرهنگ شیعه، پیامبر ﷺ و امامان معصومین علیهم السلام که به همه کمالات اخلاقی آراسته و از تمامی رذایل آن پیراسته و از بالاترین درجات تقوایی برخوردار هستند، پیشوایان و رهبران سیاسی جامعه نیز هستند؛ چنان که در متون دینی، از آنان به «ساسة العباد» (مدیران سیاسی مردم) تعبیر شده است (قمی، ۱۳۸۸، ص ۹۹۹).

ضرورت حضور اخلاق در عرصه سیاسی، یکی بدان روست که دولت مردان و کارگزاران حکومتی، متولیان امور مردم در عرصه های گوناگون هستند و با شئون مادی و معنوی آنان سروکار دارند و توفیق در این امور، بدون رعایت و پاسداشت موازین اخلاقی از سوی حکومت و مردم امکان پذیر نخواهد بود؛ دیگر نیز بدان جهت که سلوک اخلاقی حاکمان سیاسی، تأثیری شگرف در شکل دهی اخلاق، رفتار و منش مردمانی خواهد داشت که در حوزه حکومت آنان می زیند. در گفتاری از امام علی علیه السلام آمده است: «الناس بأمرائهم أشبه منهم بأبائهم»؛ «شباهت مردم به حاکمان خویش، بیش از شباهتی است که به پدران خود دارند.» (حرّانی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۰۸).

۴.۳- ۱- مبارزه با لقمه حرام

معظم له نیز در بیانات خویش به اخلاق سیاسی بارها تاکید و این ویژگی های مثبت اخلاقی حاکمان را مورد اشاره قرار می دهند: «زهّد و ساده زیستی؛ نظارت و مبارزه با فساد

حکومتی؛ طهارت اقتصادی همه مقامات حکومت جمهوری اسلامی؛ بر حذر بودن از شیطانِ حرص؛ و گریز از لقمه حرام».

(بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲،

<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>)

بیانات مقام معظم رهبری با وظایف اخلاقی حاکمان و کارگزاران دولت اسلامی در آیات و روایات تطابق کامل دارد؛ در گفته رهبری گریز از لقمه حرام از ویژگی‌های اخلاقی حاکمان بیان شده است در روایت داریم که امام علی علیه السلام در همان روزهای اول تشکیل حکومت اسلامی در اجتماع مردم فرمود: «لولا حضور الحاضر و قیام الحجة بوجود الناصر و ما أخذ الله علی العلماء أن لا یقاروا علی کظة ظالم و لا سغب مظلوم لألقت حبلها علی غاربها و لسقیت آخرها بکاس اولها. ولألفیتم دنیاکم هذه أزهدهندی من عطفة عزی» (نهج البلاغه، خطبه ۳: ۱۱) «اگر این بیعت کنندگان نبودند، و یاران حجت بر من تمام نمی نمودند، و خدا علما را نفرموده بود تا ستمکار شکم‌باره را برنتابند و به یاری گرسنگان ستم‌دیده بشتابند، رشته این کار را از دست می گذاشتم و پایانش را چون آغازش می انگاشتم و چون گذشته، خود را به کناری می داشتم، و می دیدید که دنیای شما را به چیزی نمی شمارم و حکومت را پیشیزی ارزش نمی گذارم».

از این سخن حضرت علی علیه السلام چنین برمی آید که یکی از وظایف مهم حاکم اسلامی دفاع از مظلوم و مبارزه با ظلم، ظالمان است و نیز کسانی که سعی می‌کنند حتی به قیمت نابودی دیگران، حقوق دیگران را پایمال نمایند و شکم خویش را سیر نمایند.

۴.۳ - ۲ - مبارزه با تبعیض و بی‌عدالتی

مبارزه با تبعیض و بی‌عدالتی نیز در در بیان‌ات مقام معظم رهبری جایگاه ویژه‌ای دارد. از نظر ایشان اصول اخلاقی حاکمیت عبارت است از: اصل عدالت؛ اصل استقلال؛ اصل آزادی؛ اصل عزت ملی؛ اصل حکمت؛ اصل مصلحت؛ اصل حفظ ارزش‌های انقلابی (رسولی و احمدی، ۱۳۹۹، ص ۱۰۷). حال آنکه، اساس و هدف متعالی حکومت

امیرالمؤمنین علیه السلام نیز را برقراری قسط و عدالت در جامعه تشکیل می‌داد. آن حضرت عدالت را بعنوان هدف بزرگ و الهی و انسانی و اسلامی خود میدانست و در راه تحقق آن از هر کوششی دریغ نمی‌داشت. تاریخ بشریت سراغ ندارد که رهبری، این همه نسبت به تحقق و اجرای عدالت پا فشاری و سختگیری نموده باشد. حضرت برای برقراری آن رنجهای فراوان برد و جنگهای قدرت طلبانه و خودسرانه‌ای بر وی تحمیل شد و سرانجام نیز در همین مسیر به شهادت رسید.

قرآن کریم توجه وافری نسبت به اجرای عدالت داشته و تا آنجایی که دستور به اجرای آن در آیه ۹۰ سوره نحل داده و می‌فرماید: (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ)؛ «در حقیقت، خدا به دادگری و نیکوکاری و بخشش به خویشاوندان فرمان می‌دهد و از کار زشت و ناپسند و ستم باز می‌دارد. به شما اندرز می‌دهد، باشد که پند گیرید».

در روایتی از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله نیز چنین آمده است: «عدل ساعة خير من عبادة سبعين سنة قيام ليلها و صيام نهارها»؛ «یک ساعت عدالت ورزی از عبادت هفتادسال که شب‌های آن به نماز گزاردن و روزهایش به روزه داری سپری شود - برتر است» (نوری، ۱۴۰۸ق، ص ۳۱۸).

یکی از راههای نفوذ در دل و جان مردم عدالت ورزی است. امام علی علیه السلام در این مورد می‌فرماید: «مَنْ عَدَلَ نَفَذَ حَكْمَهُ» (تمیمی آمدی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، فصل ۷۷، ص ۱۵۹).
«اذا بُنِيَ الْمُلْكُ عَلَىٰ قَوَاعِدِ الْعَدْلِ وَ دَعَائِمِ الْعَقْلِ نَصَّرَ اللَّهُ مَوَالِيَهُ وَ خَدَلَ مُعَادِيَهُ» (همان، ج ۱، فصل ۱۷، ۲۸۳)

«زمانی که حکومت بر پایه عقل و عدل استوار شده باشد، خداوند، خداوند، دوستداران آن را یاری و دشمنانش را خواری رساند».

آخرین ثمر اجرای عدالت آبادی و برکت است که در دو روایت از امیرالمؤمنین آمده است که فرمودند: «بِالْعَدْلِ تَتَضَاعَفُ الْبَرَكَاتُ»؛ «با عدالت برکت‌ها فزونی می‌یابد» (لیثی

واسطی، ۱۳۷۶ش، ص ۵) و «مَا عُمَّرَتِ الْبُلْدَانُ بِمِثْلِ الْعَدْلِ»؛ «شهرها به هیچ چیز همانند دادگری آباد نمی‌شود» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۶۸۸).

۴.۳- ۳- تصفیه و پالایش عناصر فاسد و فرصت طلب از مناصب اجتماعی

از نظر مقام معظم رهبری راه‌کارها چون «استمداد الهی و طلب کمک از خداوند؛ قاطعیّت و حساسیّت دستگاه‌های نظارتی و دولتی، در جلوگیری از تشکیل نطفه فساد؛ استفاده از انسان‌هایی با ایمان، جهادگر و منیع‌الطبع با دستانی پاک و دل‌هایی نورانی» برای اخلاقی‌سازی حکومت باید مد نظر قرار گیرند.

(بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲)

(<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>)

علی علیه السلام می‌فرماید: «والذی بعثه با لحدق لتبلیلن بلبله و لتغریلن غریله و لتسائطن سوط القدر حتی یعود أسفلکم اعلاکم و أعلاکم أسفلکم» (نهج البلاغه، خطبه ۱۶، ۱۷).

«به خدایی که او را به راستی مبعوث فرمود، به هم خواهید درآمیخت، و چون دانه که در غربال ریزند، یا دیگ افزار که در دیگ ریزند، روی هم خداهید ریخت، تا آنکه در زیر است زبر شود، و آن که بر زیر است به زیر در شود».

«الثناء باکثر من الاستحقاق ملق و لتقصیر عن الاستحقاق عی أو حسد» (همان، حکمت ۳۴۷، ۴۲).

«ستودن بیش از سزیدن، چاپلوسی کردن است، و کمتر از آنچه باید درماندگی است یارشک بردن».

در خطبه ۲۲۴ داستان عقیل و فرزندانش را نقل می‌کند: «به خدا، اگر شب را روی اشتر خارمانم بیدار، و از این سو بدان سویم کشند در طوق‌های آهنین گرفتار، خوشتر دارم تا روز رستاخیز بر خدا و رسول صلی الله علیه و آله درآیم، بر یکی از بندگان ستمکار، یا اندک چیزی را گرفته باشم به ناسزاوار. و چگونه بر کسی ستم کنم به خاطر نفسی که به کهنگی و فرسودگی شتابان است و زمان ماندنش در خاک دراز و فراوان».

«به خدا عقیل رادیدم پریش وسخت درویش. ازمن خواست تا منی ازگندم شما بدو دهم، وکودکانش رادیدم ازدرویشی موی ژولیده، رنگشان تیره گردیده گویی برچهره هاشان نیل کشیده؛ وپی درپی مرا دیدارکرد وگفته خود تکرار. گوش به گفته اش نهادم، پنداشت دین خود را بدوادم، ودرپیِ اوفتادم، وراه خود را به یکسو نهادم. پس آهنی برای اوگداختم، وبه تنش نزدیک ساختم، چنان فریاد برآورد، که بیمارازدرد. نزدیک بودازداغ آن بگدازد، - وقالب تهی سازد - اورا گفتم نوحه گران برتوبگریند، گریستنِ مادر به داغ فرزند، ازآهنی می نالی که انسانی به بازیچه آن را گرم ساخته ومرا به آتشی می کشانی که خدای جبارش به خشم گداخته؟ توبنالی ازآزارومن ننالم ازسوزش - خشم کردگار». (همان، خطبه ۲۲۴، ۲۵۹)

۵.۳ - اخلاق علمی

مقام معظم رهبری در عرصه علمی نیز توصیه‌هایی را طرح و از جمله به رویکرد اخلاقی در علم اشاره می‌کنند: «ما به سوء استفاده از دانش مانند آنچه غرب کرد، توصیه نمی‌کنیم، اما مؤکداً به نیاز کشور به جوشاندن چشمه دانش در میان خود اصرار می‌ورزیم». (بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲،

(<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>)

در این دیدگاه مقام معظم رهبری با اشاره به اخلاق علمی غرب نظام اسلامی را از چنین رویکرد غیر اخلاقی مبرا می‌دانند و از سویی جوانان این مرز و بوم را در مسیر علمی بر اساس راهبرد اخلاقی بین خوف و رجا راهنمایی می‌کنند و معتقدند: «ما هنوز از قلّه‌های دانش جهان، بسیار عقبیم؛ باید به قلّه‌ها دست‌یابیم. باید از مرزهای کنونی دانش در مهم‌ترین رشته‌ها عبور کنیم». (بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲،

(<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>)

همچنین ایشان با تاکید بر دو عنصر «احساس مسئولیت» و «جهاد علمی» از جوانان می‌خواهد سنگ بنای انقلاب علمی را شکل دهند (سعادت‌ی، ۱۳۹۸، ص ۴۸).

۶.۳ - اخلاق اقتصادی

مقام معظم رهبری بحث اقتصاد را هدف جامعه اسلامی نمی‌دانند ولی معتقدند «وسیله‌ای است که بدون آن نمی‌توان به هدف‌ها رسید».

(بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲،

<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>)

از جهتی این هدف با قوی شدن اقتصاد محقق می‌گردد چرا که «اقتصاد قوی، نقطه قوت و عامل مهم سلطه‌ناپذیری و نفوذناپذیری کشور است و اقتصاد ضعیف، نقطه ضعف و زمینه‌ساز نفوذ و سلطه و دخالت دشمنان است.» بر این اساس ریشه کنی فقر به این مهم کمک می‌کند.

ایشان به مهم‌ترین آسیب‌های جدی تهدیدکننده حکوت اسلامی اشاره می‌فرمایند و معتقدند: «فساد اقتصادی و اخلاقی و سیاسی، توده چرکین کشورها و نظام‌ها و اگر در بدنه حکومت‌ها عارض شود، زلزله ویرانگر و ضربه‌زننده به مشروعیت آن‌هاست.» (بیانیه گام دوم انقلاب ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>) ایشان «وسوسه مال و مقام و ریاست» را به عنوان زمینه لغزش حکومت زمان حضرت امیر علیه السلام بیان می‌کند و زمینه‌ساز لغزش مسئولان نظام می‌داند.

معظم‌له این ویژگی‌های مثبت اخلاقی حاکمان را مورد اشاره قرار می‌دهند: «زهد و ساده زیستی؛ نظارت و مبارزه با فساد حکومتی؛ طهارت اقتصادی همه مقامات حکومت جمهوری اسلامی؛ بر حذر بودن از شیطان حرص؛ و گریز از لقمه حرام» (همان). با تاکید بر دو عنصر «احساس مسئولیت» و «جهاد علمی» از جوانان می‌خواهد سنگ بنای انقلاب علمی را شکل دهند (فلاح، ۱۳۹۹، ص ۳۳).

نتیجه

قرآن کریم در همه‌ی اعصار، حوزه‌ها، به ویژه حوزه اخلاق، جهان شمول است و فراوانی آیات در این زمینه دال بر مدعا است. در کنار آموزه‌های قرآنی، ائمه معصومین علیهم السلام نیز در روایات بیشماری، اهتمام ویژه‌ای به مسائل اخلاقی در همه عرصه‌ها و شئون زندگی

داشته‌اند.

حوزه اخلاق بسیار گسترده و در عین حال به تنهایی دانش مستقل است، با تعریفی که قرآن و روایات اسلامی از اخلاق دارد، سرآمد همه تعاریف و بیانات است، چرا که قرآن کریم و گفتار معصومین علیهم‌السلام گذشته، حال و آینده افراد را تضمین می‌کند، که مبانی اخلاقی در قرآن و روایات گویای این مدعا است.

از طرفی، در اندیشه اخلاقی مقام معظم رهبری مدظله العالی نیز که برگرفته از قرآن کریم و آموزه‌های ائمه معصومین علیهم‌السلام است، همه تلاش و کوشش در جهت ساختن انسان و تربیت اخلاقی وی بسیج می‌شود هم‌چنانکه در بیانیه گام دوم انقلاب نیز اخلاق مدنظر قرار گرفته است. رویکرد به معنویت و اخلاق در بیانیه گام دوم دو ویژگی برجسته دارد، اعم از رویکرد به آنها و هم جایگاه آنها اهمیت راهبردی دارد. به همین دلیل در همان ابتدای بیانیه معنویت و اخلاق جزء شعارهای اصلی انقلاب که ریشه در فطرت جاودانه دارند معرفی شده است و معنویت به معنای برجسته کردن ارزش‌های معنوی در انسان و در جامعه و اخلاق هم به معنای رعایت فضایل تعریف شده است.

در رویکرد راهبردی به معنویت و اخلاق، فرصت‌ها، ظرفیت‌ها و تجربه‌های گذشته در گام اول و حتی در مقدمات انقلاب اسلامی، مهم‌ترین منبع و درونمایه تفکر انقلابی است. مجاهدت‌های جوانان در میدان‌های سخت، از جمله دفاع مقدس هشت ساله، رویارویی شجاعانه و موفق با امریکا در خاورمیانه، مدال افتخارآمیز و برند انحصاری رقابت با شیطان بزرگ، همه تجربه‌های ارزشمند نسل اخلاقی و معنوی انقلاب اسلامی است که در اختیار نسل جوان و صاحبان آینده انقلاب است.

منابع

- قرآن کریم. قرآن کریم، ترجمه: ناصر مکارم شیرازی، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
- نهج البلاغه، ترجمه فیض الاسلام، بی‌چا، تهران: موسسه انتشارات، ۱۳۷۸.
۱. آهنگر، محمدحسن، سقای ملاشاهی، رضا، ۱۳۹۴، واکاوی مفهوم اخلاق در قرآن و روایات، اولین همایش ملی علوم انسانی اسلامی، قم.
 ۲. ابن اثیر، بمارک بن محمد، النهایه فی غریب الحدیث و الأثر، جلد دم، تحقیق: طاهر احمد الزاوری، قم، موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۶۷ ش.
 ۳. ابن مسکویه رازی، احمد بن محمد، کیمیای سعادت: ترجمه طهاره الاعراق، مترجم: زنجانی، میرزا ابوطالب، تهران، انتشارات نقطه، ۱۳۷۵ ش.
 ۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، جلد دهم، بیروت، انتشارات دار صادر، ۱۴۱۴ ش.
 ۵. احمدی، محمد، جهان شمولی آموزه‌های قرآنی و روایی در حوزه اخلاق، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم قرآن و حدیث، دانشگاه مذاهب اسلامی.
 ۶. بستانی، بطرس، محیط المحيط، بیروت، انتشارات مکتبه لبنان، ۱۹۸۷ ش.
 ۷. بستانی، فواد افرام، فرهنگ ابجدی، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۵ ش.
 ۸. تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، جلد نخست، قم: دارالکتاب الإسلامی، چاپ دوم، ۱۴۰۷ ق.
 ۹. جرجانی، علی بن محمد، التعریفات، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۳ ق.
 ۱۰. جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن کریم - مبادی اخلاق در قرآن، جلد دهم، قم، انشر اسراء، ۱۳۸۴ ش.
 ۱۱. حسینی خامنه ای، سید علی، بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، تهران، انتشارات

- انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷ ش.
۱۲. _____، دیدار با اقشار مردم و مسؤولان به مناسبت سالروز بعثت، تهران، نرم افزار حدیث ولایت، ۱۳۷۶/۹/۷ ش.
۱۳. _____، دیدار با مسؤولین کشوری و لشکری، تهران، نرم افزار حدیث ولایت، ۱۳۷۵/۹/۱۹ ش.
۱۴. _____، دیدار با مقامات کشوری و لشکری به مناسبت بعثت پیامبر ﷺ، تهران، نرم افزار حدیث ولایت، ۱۳۷۶/۹/۷ ش.
۱۵. حقانی زنجانی، حسین، تعریف فضیلت و سعادت و طبقه بندی فضایل و رذایل از دیدگاه ارسطو، مجله درسهای از مکتب اسلام، شماره ۶، سال ۱۳۷۷ ش.
۱۶. حمیری، نشوان بن سعید، شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام، جلد سوم، دمشق، انتشارات دارالفکر، ۱۴۲۰ ق.
۱۷. خسروپناه، عبدالحسین، رابطه دین و اخلاق در قرآن، اخلاق و حیانی، شماره ۱، پاییز ۱۳۹۱، ۲۹-۵۴.
۱۸. خمینی، روح الله، شرح چهل حدیث، تهران، مؤسسه نشر و آثار امام خمینی، ۱۳۷۸ ش.
۱۹. دیدار با اقشار مردم و مسؤولان به مناسبت سالروز بعثت، ۷ آذر ۱۳۷۶ ش.
۲۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات فی الفاظ القرآن، تحقیق: عدنان صفوی، بیروت، الدار الشامیه، ۱۴۱۶ ش.
۲۱. رسولی، نادر، احمدی، مریم، تبیین مولفه های اخلاقی در بیانیه گام دوم انقلاب، فصلنامه اندیشه های نوین، سال سوم، شماره ۱۶، ۱۳۹۹، ۱۰۱-۱۲۰.
۲۲. زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، جلد هشتم، بیروت: انتشارات دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۱۴ ش.
۲۳. سراج زاده اصفهانی، حسین، قرآن و نظام اخلاقی آن، اخلاق و حیانی، شماره ۱۴،

- بهار و تابستان ۱۳۹۷، ۵-۴۹.
۲۴. سعادت، زهره، گام دوم انقلاب، اخلاق، هفتمین کنگره بررسی اخلاق فردی و اجتماعی در بیانیه گام دوم انقلاب، تهران، ۱۳۹۸، ۴۴-۵۱.
۲۵. شریفی، احمد حسین، آیین زندگی (اخلاق کاربردی)، چاپ یازدهم، دفتر نشر معارف، قم، ۱۳۸۴ ش.
۲۶. شمیل پور، هادی، ۱۳۹۵، اخلاق اسلامی از منظر قرآن و حدیث، اولین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم تربیتی و روانشناسی و مطالعات اجتماعی ایران، قم.
۲۷. طباطبایی، محمد حسین، روابط اجتماعی در اسلام، مترجم: حجتی، جواد، تهران، بعثت، بی‌تا.
۲۸. -----، نهاية الحکمه، قم: مؤسسه نشر الاسلام، ۱۴۱۷ ق.
۲۹. فرانکنا، ویلیام کی، فلسفه اخلاق، ترجمه هادی صادقی، تهران، سروش، بی‌تا.
۳۰. فلاح، محمد جواد، دیدگاه‌های اخلاقی در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، نشریه معارف نهاد مقام معظم رهبری، شماره ۱۱۶، ۱۳۹۹، ۲۲-۴۳.
۳۱. قانع خوزانی، مهناز، اخلاق در نگاه مولانا: چیستی و هستی، تهران: انتشارات نگاه معاصر، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش.
۳۲. قمی، عباس، مفاتیح الجنان، دعای افتتاح، جلد نخست، مترجم حسین انصاریان، قم: دارالعرفان، ۱۳۸۸ ش.
۳۳. لیثی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ، جلد نخست، دارالحدیث، قم، ۱۳۷۶ ش.
۳۴. متن سخنان مقام معظم رهبری، برگرفته شده است از کتاب ارزشمند: تعلیم و تربیت از دیدگاه مقام معظم رهبری، به کوشش امیرحسین بانکی پور فرد و احمد قماشچی، تهران، تربیت اسلامی، اول، ۱۳۸۰ ش، ص ۱۳۲-۱۴۰.

۳۵. محفوظی، عباس، اخلاق اسلامی، قم، مشهور، چاپ اول، ۱۳۸۸ ش.
۳۶. محمدی گیلانی، محمد، درس‌های اخلاق اسلامی، تهران، انتشارات سایه، چاپ اول، ۱۳۷۸ ش.
۳۷. مصباح یزدی، محمد تقی، اخلاق در قرآن، جلد نخست، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۲ ش.
۳۸. مطهری، مرتضی، فطرت، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۶ ش.
۳۹. مطهری، مرتضی، آشنایی با علوم اسلامی، حکمت عملی، انتشارات صدرا، چاپ هیجدهم، ۱۳۷۵ ش.
۴۰. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، جلد نخست، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام، ۱۳۸۴ ش.
۴۱. نصری، عبدالله، انتظار بشریت از دین، تهران، دانش و اندیشه معاصر، چاپ ششم، ۱۳۸۶ ش.
- نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، جلد دوم و یازدهم، قم، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۸ ق.